

Inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarni psixologik qo'llab-quvvatlashning zamonaviy usullari

Mohlaroyim Abduljalil-qizi Akbaraliyeva
Namangan davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarni psixologik qo'llab-quvvatlashning zamonaviy usullari va yondashuvlari keng ko'lamda tahlil qilinadi. Maqolada psixologik qo'llab-quvvatlashning nazariy asoslari, xalqaro va mahalliy tajribalar, amaliy metodlar hamda ularning samaradorligi muhokama etiladi. Maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarga nisbatan qo'llaniladigan individual, guruhli va tizimli yondashuvlar, shuningdek, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik mexanizmlari atroflicha yoritiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, psixologik qo'llab-quvvatlash, maxsus ta'lim ehtiyojlari, individual yondashuv, adaptiv ta'lim, psixologik xizmat, bolalar rivojlanishi

Modern methods of psychological support for children in inclusive education

Mohlaroyim Abduljalil-kizi Akbaraliyeva
Namangan State Pedagogical Institute

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of contemporary methods and approaches to psychological support for children in inclusive education settings. The theoretical foundations of psychological support, international and local practices, practical methods, and their effectiveness are examined. Individual, group, and systemic approaches applied to children with special educational needs, as well as mechanisms of cooperation with parents and educators, are thoroughly discussed. The article also addresses the role of modern digital technologies, psychodiagnostic tools, and preventive work in building a supportive inclusive learning environment.

Keywords: inclusive education, psychological support, special educational needs, individual approach, adaptive learning, psychological services, child development

1. KIRISH

Inklyuziv ta'lim - barcha bolalar, jumladan maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun tenglik asosida sifatli bilim olish imkoniyatini ta'minlashga

yo'naltirilgan zamonaviy ta'lim falsafasi va amaliyotidir. Bu yondashuv, UNESCO tomonidan 1994-yilda Salamanka Deklaratsiyasida rasman e'lon qilinganidan beri, jahon mamlakatlarining ta'lim tizimlarida tobora keng qo'llanila boshladi. O'zbekiston Respublikasida ham bu yo'nalishda muhim islohotlar amalga oshirilmoqda: 2020-2023-yillarda qabul qilingan qator me'yoriy hujjatlar va davlat dasturlari inklyuziv ta'limni rivojlantirishning huquqiy bazasini mustahkamladi.

Inklyuziv ta'limning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ko'p jihatdan psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatining sifatiga bog'liqdir. Psixologik qo'llab-quvvatlash nafaqat rivojlanishida cheklovi bo'lgan bolalar uchun, balki ularning sinfdoshlari, o'qituvchilari va ota-onalari uchun ham zaruriy ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy psixologiya fanining erishmolari shuni ko'rsatadiki, o'z vaqtida va to'g'ri tashkil etilgan psixologik yordam bolaning ijtimoiy moslashuvi, akademik o'zlashtirishi va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi - inklyuziv ta'lim muassasalarida bolalarni psixologik qo'llab-quvvatlashning zamonaviy usullari, metodlari va yondashuvlarini tizimli tahlil qilish, ularning nazariy asoslarini ochib berish hamda amaliy tatbiq etish imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat. Maqolada xalqaro ilmiy adabiyotlar, O'zbekiston psixologlari va pedagoglarining tadqiqotlari, shuningdek, xorijiy tajribalar sintezi asosida zamonaviy psixologik qo'llab-quvvatlash modelining asosiy tarkibiy qismlari tahlil etiladi.

Inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlash mavzusi dolzarbligi bilan ajralib turadi, chunki O'zbekistonda bu sohadagi ilmiy tadqiqotlar hali ham yetarlicha rivojlanmagan, amaliy metodlar tizimli ravishda umumlashtirilmagan. Shu bois ushbu maqola ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash lozim.

2. INKLYUZIV TA'LIM: NAZARIY ASOSLAR VA KONTSEPTUAL ÇARÇEVA

2.1. Inklyuziv ta'limning falsafiy va psixologik poydevori

Inklyuziv ta'limning asosiy g'oyasi insonning tabiiy xilma-xilligi va har bir bolaning noyobligiga asoslanadi. Bu falsafiy qoida L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida o'z ifodasini topgan bo'lib, unga ko'ra rivojlanish ijtimoiy munosabatlar, ta'lim va hamkorlik faoliyati jarayonida sodir bo'ladi. Vygotskiy «yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasini kiritib, har bir bola o'z darajasida o'rganish qobiliyatiga ega ekanligini isbotladi va shu orqali inklyuziv ta'limning ilmiy asoslaridan birini belgiladi.

Urie Bronfenbrennening ekologik tizimlar nazariyasi ham inklyuziv ta'lim psixologiyasida muhim o'rin tutadi. Bu nazariyaga ko'ra, bola rivojlanishi bir-biri bilan bog'liq tizimlar - oila, sinf, maktab, mahalla va keng ijtimoiy muhit - ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun psixologik qo'llab-quvvatlash ham faqat bolaga emas,

balki uning butun ekologik muhitiga yo'naltirilishi kerak. Ushbu yondashuv inklyuziv ta'limdagi zamonaviy tizimli modellarning nazariy asosini tashkil etadi.

Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi inklyuziv ta'limdagi psixologik yordam yo'nalishlarini belgilashda amaliy dastur bo'lib xizmat qiladi. Xavfsizlik, tegishlilik va tan olinish ehtiyojlari qondirilmasa, bilim olish jarayoni samarali kechmaydi. Shu sababli inklyuziv sinfdagi psixologik muhit - qabul qilish, xavfsizlik va qo'llab-quvvatlash muhiti - muvaffaqiyatning asosiy sharti hisoblanadi.

Carl Rogersning insonparvar psixologiyasi, xususan, so'zsiz qabul qilish, empat va haqiqiylik tamoyillari inklyuziv ta'lim psixologik xizmatida keng qo'llaniladi. Rogers tomonidan ishlab chiqilgan shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir bolaning o'ziga xos ichki potentsialini tan olishga va uning rivojlanishiga qulay sharoit yaratishga yo'naltirilgan. Bu yondashuv inklyuziv ta'limdagi psixologik konsultatsiya va qo'llab-quvvatlash ishlarining metodologik asosini tashkil etadi.

2.2. Maxsus ta'lim ehtiyojlari va ularning tasnifi

Maxsus ta'lim ehtiyojlari (MTE) - bu bolaning ta'lim olishi jarayonida standart pedagogik usullar yordamida qondirib bo'lmaydigan va qo'shimcha yoki alohida yondashuvni talab etadigan ehtiyojlar majmuasidir. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining Kasalliklar va sog'liq holatlari xalqaro tasnifiga (ICD-11) muvofiq, MTE quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi: intellektual rivojlanish buzilishlari, kommunikativ va nutq buzilishlari, hissiy-sezgi buzilishlari (ko'rish, eshitish), harakatlantiruvchi buzilishlar, hissiyot va xulq-atvor buzilishlari hamda ularning kombinatsiyalari.

O'zbekiston Respublikasida 2021-yilda qabul qilingan «Inklyuziv ta'lim to'g'risida»gi Nizomga ko'ra, MTE ga ega bolalar alohida psixologik-pedagogik baholash va individual ta'lim rejasi (ITR) asosida ta'lim olish huquqiga ega. Bu huquqning amalga oshirilishida psixolog asosiy koordinator sifatida muhim rol o'ynaydi. Psixologning vazifasi bolaning kuchli tomonlarini aniqlash, zaruriy moslashtirishlar bo'yicha tavsiyalar berish va barcha ishtirokchilarni birlashtirishdan iborat.

Zamonaviy ilmiy yondashuv nuqsonni aniqlash modelidan salomatlik va imkoniyatlar modeliga o'tishni nazarda tutadi. Bunda muhim ahamiyat kasb etadigan tushuncha - «moslashuvchan ta'lim muhiti» tushunchasi bo'lib, u bolani o'zgartirishni emas, balki muhitni bolaga moslashtirish g'oyasiga asoslanadi. Bu paradigma almashinuvi zamonaviy psixologik qo'llab-quvvatlash amaliyotining metodologik asosini belgilaydi.

3. PSIXOLOGIK QO'LLAB-QUVVATLASHNING ZAMONAVIY MODELLARI

3.1. Uch bosqichli qo'llab-quvvatlash modeli (RTI modeli)

Response to Intervention (RTI) - muolajalarga javob - modeli hozirgi kunda inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning eng keng tarqalgan va ilmiy asoslangan tizimidir. Bu model uch bosqichdan iborat bo'lib, har bir bosqich intensivligi va individual yondashuvi jihatidan oldingi bosqichdan farq qiladi.

Birinchi bosqich - umumiy qo'llab-quvvatlash - barcha o'quvchilarga mo'ljallangan va sinfning 80-85 foizini qamrab oluvchi profilaktik ta'sir choralari o'z ichiga oladi. Bu bosqichda psixolog o'qituvchilar bilan hamkorlikda ijobiy sinflar muhitini shakllantirish, ijtimoiy-hissiy o'rganish dasturlarini joriy etish va erta aniqlash skrininglarini amalga oshirish bo'yicha ishlaydi. Umumiy bosqich inklyuziv ta'limda psixologik xizmatning eng ko'p qirrali va tizimli qismidir.

Ikkinchi bosqich - maqsadli qo'llab-quvvatlash - birinchi bosqichda yetarlicha natija ko'rsatmagan 10-15 foiz o'quvchilarga yo'naltirilgan. Bu bosqichda kichik guruhlarda intensiv ish, qo'shimcha ta'lim seanslari, xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash rejalari va tez-tez monitoring o'tkazish amalga oshiriladi. Psixolog bu darajada faol ishtirokchi rolini bajaradi va doimiy kuzatuv yuritadi.

Uchinchi bosqich - individual intensiv qo'llab-quvvatlash - 3-5 foiz o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib, chuqur psixologik baholash, individual muolajalar, maxsus ta'lim xizmatlarini jalb qilish va ko'p mutaxassisli jamoa bilan hamkorlikni o'z ichiga oladi. Bu bosqich bolaning kompleks ehtiyojlari bilan shug'ullanuvchi klinikopsixologik, nutq-terapevtik va rehabilitatsion xizmatlar bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

3.2. Individual psixologik qo'llab-quvvatlash usullari

Individual psixologik konsultatsiya inklyuziv ta'limdagi qo'llab-quvvatlashning asosiy shaklidir. Zamonaviy psixologiya fani bir qancha ilmiy asoslangan individual yordash usullarini taklif etadi. Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (KXT) - bu sohada keng qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib, nofunktsional fikrlash naqshlarini aniqlash va ularga muqobil adaptiv fikrlash usullarini shakllantirishga yo'naltirilgan. KXT usullari maktab yoshidagi bolalardagi tashvish, qo'rquv, depressiya va xulq-atvor muammolarini hal etishda yuqori samaradorlikni ko'rsatadi.

O'yin terapiyasi, ayniqsa maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar bilan ishlashda samarali hisoblanadi. O'yin bolaning tabiiy tili bo'lib, u orqali psixolog bola bilan hissiy aloqa o'rnatadi, uning ichki dunyosini anglab yetadi va muammolarni hal etishga yordam beradi. Direktiv va nodirektiv o'yin terapiyasining kombinatsiyasi MTE ga ega bolalar bilan ishlashda ayniqsa qimmatlidir. Virginia Axline ishlab chiqqan nodirektiv o'yin terapiyasi tamoyillari bugungi kunda ham amaliyotning asosini tashkil etadi.

San'at terapiyasi - rasm chizish, musiqa, drama va boshqa ijodiy usullar orqali bola o'z his-tuyg'ularini ifodalashga va muammolarni hal etishga yordam beradi. Bu yondashuv, ayniqsa, nutq va kommunikatsiya qiyinchiliklari bo'lgan bolalar uchun muqobil ifodalash yo'li bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar san'at

terapiyasining autizm spektri buzilishi, ADHD va emosional muammolari bo'lgan bolalarda ijobiy natijalar berishini isbotlamoqda.

Sensor integratsiya terapiyasi - sezgi qayta ishlash muammolari bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan bo'lib, motor va sensor faoliyatni uyg'unlashtirish orqali miyata munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan. Jean Ayres tomonidan ishlab chiqilgan bu yondashuv sensor o'ta sezgirlik, sensori kamlik yoki sensori diskriminatsiya muammolari bo'lgan bolalar bilan ishlashda keng qo'llaniladi.

3.3. Guruhli psixologik ishlash usullari

Guruhli psixologik ishlash inklyuziv ta'limda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun eng mos muhitni ta'minlaydi. Ijtimoiy-hissiy o'rganish (SEL - Social-Emotional Learning) dasturlari dunyoning ko'plab mamlakatlarida inklyuziv sinflarda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Bu dasturlar o'z-o'zini anglash, his-tuyg'ularni boshqarish, empat, munosabatlar ko'nikmalari va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishni rivojlantirishga qaratilgan.

Guruhli o'yin terapiyasi va drama terapiyasi - ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali usullari sifatida keng tan olingan. Rolli o'yinlar, so'zlar dramatisatsiyasi va guruhli loyihalar orqali bolalar muloqot ko'nikmalarini, munosabatlarni tartibga solishni va hamkorlikni o'rganadilar. Bu metodlar, ayniqsa, autizm spektri buzilishi va ijtimoiy muloqot qiyinchiliklari bo'lgan bolalar uchun yuqori samaradorlikni ko'rsatadi.

Tengdoshlar yordami (peer support) dasturlari inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning noan'anaviy, ammo samarali shaklini ifodalaydi. Bu dasturlarda ta'lim ko'nikmalari yaxshiroq rivojlangan o'quvchilar o'z tengdoshlariga o'rganish va ijtimoiy faoliyatda yordam beradilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tengdoshlar yordami ham yordamchi, ham yordam beruvchi uchun foydali bo'lib, ikkala tomonning o'zaro tushunishi va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

4. INKLYUZIV TA'LIMDA PSIXODIAGNOSTIKA VA MONITORING

4.1. Psixodiagnostik baholash metodlari

Psixodiagnostik baholash inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy bosqichi bo'lib, u bolaning ehtiyojlarini aniqlash, individual ta'lim rejasini tuzish va qo'llab-quvvatlash choralarning samaradorligini baholash uchun zarurdir. Zamonaviy psixodiagnostika ko'p o'lchovli va kompleks yondashuvga asoslanadi.

Intellektual va kognitiv rivojlanishni baholash vositalari orasida WISC-V (Wechsler Intelligence Scale for Children) keng qo'llaniladi. Bu test intellektual imkoniyatlarni 5 asosiy ko'rsatkich bo'yicha - verbal tushunish, ko'rgazmali-fazoviy fikrlash, suyuq fikrlash, ishchi xotira va qayta ishlash tezligi - baholaydi. O'zbekistonda psixologlar ko'pincha Veksler testining moslashtirilgan versiyalarini qo'llaydilar va ularni sifatli kuzatuv usullari bilan to'ldiradilar.

Hissiy-shaxsiy sohani baholash uchun Piers-Harris o'z-o'zini baholash shkalalari, SDQ (Strengths and Difficulties Questionnaire - Kuchli va zaif tomonlar so'rovnomasi) hamda loyihaviy usullar - Rorshax testi, tematik appersepsiya testi (TAT) va bolalar uchun mo'ljallangan rasmlar testigari qo'llaniladi. SDQ o'qituvchilar, ota-onalar va katta yoshdagi bolalarning o'zlari tomonidan to'ldirilishi mumkin bo'lib, bu ko'p tomonlama ma'lumot olish imkonini beradi.

Ijtimoiy rivojlanish va o'zaro munosabatlarni baholash uchun sotsiometriya usuli, kuzatuv protokollari va strukturlashgan intervyular qo'llaniladi. Sotsiometriya inklyuziv sinfda MTE ga ega bolaning ijtimoiy maqomini, tengdoshlari bilan munosabatlarini va ijtimoiy izolyatsiya yoki qabul qilinish darajasini aniqlash imkonini beradi. Bu ma'lumotlar guruhli muolajalar uchun asosiy yo'nalish va maqsadlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi.

4.2. Dinamik baholash va monitoring

Dinamik baholash - bu statik testlash o'rniga bolaning o'rganish qobiliyatini va uning o'zgarish dinamikasini o'lchaydigan yondashuv. L.S. Vygotskiyning «yaqin rivojlanish zonasi» kontsepsiyasiga asoslangan bu yondashuv bolaning hozirgi rivojlanish darajasi bilan psixolog yordamida erishishi mumkin bo'lgan darajasi o'rtasidagi farqni aniqlaydi va shu orqali psixologik qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi.

Progress monitoring - bu qo'llab-quvvatlash samaradorligini tizimli kuzatish usuli bo'lib, muntazam ravishda (haftalik yoki oylik) bolaning o'zlashtirishi va rivojlanishi ko'rsatkichlari o'lchanadi. Bu ma'lumotlar asosida psixolog va pedagoglar o'z vaqtida strategiyalarni moslashtira oladilar. Zamonaviy raqamli dasturlar va platformalar - masalan, AimsWeb, DIBELS va boshqalar - ushbu jarayonni sezilarli darajada osonlashtiradi va avtomatlashtirilgan tahlil imkonini beradi.

O'zbekiston maktablari sharoitida psixologik monitoring, odatda, semestr boshida diagnostika, jarayonda kuzatuv va semestr oxirida tahlil ko'rinishida amalga oshiriladi. Zamonaviy yondashuv esa monitoring tizimini doimiy va moslashuvchan jarayonga aylantirish zarurligini ta'kidlaydi. Buning uchun psixolog, sinf rahbari, predmet o'qituvchilari va ota-onalar o'rtasidagi tizimli muloqot muhim ahamiyatga ega.

5. OTA-ONALAR VA PEDAGOGLAR BILAN HAMKORLIK

5.1. Ota-onalar bilan psixologik ishlash

Inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlash faqat bola bilan ishlash bilan cheklanmaydi. Oila - bolaning birlamchi rivojlanish muhiti sifatida - psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining ajralmas qismidir. MTE ga ega bolaning ota-onalari ko'pincha kuchli hissiy stress, qayg'u bosqichlari, aybdorlik hissi va kelajakka nisbatan tashvish bilan duch keladi. Bu holat bolaning rivojlanishiga salbiy ta'sir

ko'rsatishi mumkin, shuning uchun ota-onalar bilan maqsadli psixologik ishlash zarurdir.

Ota-onalarga psixologik qo'llab-quvvatlashning zamonaviy shakllari quyidagilardan iborat: individual konsultatsiyalar, guruhli yordash guruhlar (support groups), psixo-ta'lim seminarlar va master-klasslar. Psixo-ta'lim yondashuv ayniqsa samarali hisoblanadi, chunki u ota-onalarni bolaning muammolari to'g'risida to'g'ri ma'lumot bilan ta'minlaydi, uy sharoitida qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularda vakolat (empowerment) hissini shakllantiradi.

Ota-onalar bilan hamkorlikning muhim sharti - ularni bolaning ta'lim jarayonidagi teng huquqli ishtirokchi sifatida tan olishdir. Ota-onalar bolaning kuchli tomonlari, qiziqishlari va rivojlanish tarixi haqida noyob ma'lumotga ega. Bu ma'lumotlarni e'tiborga olgan holda tuzilgan individual ta'lim rejasi va psixologik qo'llab-quvvatlash dasturi ancha samarali bo'ladi. Psixolog ota-onalarni passiv ma'lumot oluvchi emas, balki faol hamkor sifatida ko'rishi lozim.

5.2. Pedagoglar bilan konsultativ hamkorlik

O'qituvchi inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining markaziy shaxsidir. Sinfda har kuni bola bilan bevosita muloqotda bo'lgan o'qituvchi psixologik qo'llab-quvvatlash choralari amalda hayotga tatbiq etuvchi asosiy agent hisoblanadi. Shu sababli o'qituvchilarni ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va ularning kasbiy salohiyatini oshirish inklyuziv ta'lim psixologiyasining muhim qismidir.

Psixolog-pedagog konsultatsiyasining asosiy yo'nalishlari quyidagilardir: MTE ga ega bola xulq-atvorining psixologik sabablari va mohiyatini tushuntirish; sinfda moslashtirilgan ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish; xulq-atvorni boshqarish texnikalarini o'rgatish; hissiy kuyish (burnout) oldini olish va kasbiy stressni boshqarish. Bu konsultatsiyalar individual, guruhli yoki butun pedagogik jamoa bilan o'tkazilishi mumkin.

O'qituvchilar uchun psixologik bilimlarni oshiruvchi treninglar va seminarlar inklyuziv ta'lim muvaffaqiyatining kafolatlaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'limda ishlayotgan o'qituvchilar kuchli kasbiy qo'llab-quvvatlash va doimiy malaka oshirish imkoniyatiga ega bo'lganda, ularning o'quvchilarga nisbatan munosabati ijobiy tomonga o'zgaradi va natijalar yaxshilanadi. Psixolog bu borada treninglarni rejalashtirish va olib borishda, shuningdek, doimiy maslahat berish orqali muhim rol o'ynaydi.

6. INKLYUZIV TA'LIMDAGI PSIXOLOGIK MUHIT VA PROFILAKTIK ISHLAR

6.1. Ijobiy psixologik muhitni shakllantirish

Inklyuziv sinfda psixologik muhit - barcha o'quvchilarning o'zini qabul qilingan, xavfsiz va hurmat ko'rilgan his etishiga imkon beruvchi muhit - muvaffaqiyatning asosiy shartidir. Bu muhitni yaratishda bir necha asosiy omillar muhim rol o'ynaydi:

sinf normalari va qoidalari, o'qituvchining munosabat uslubi, tengdoshlar o'rtasidagi munosabatlar va fizik muhitning tashkil etilishi.

Psixolog sinfdagi ijobiy muhitni shakllantirish uchun tizimli profilaktik ishlarni amalga oshiradi. Bu ishlar orasida eng muhimi - ijobiy o'zaro munosabatlarni kuchaytiruvchi faoliyatlar bo'lib, ular tengdoshlarga nisbatan empat, o'zaro yordam va hamkorlik ruhini singdiradi. Xilma-xillikni qabul qilish mavzusidagi interaktiv darslar, syujet rollari o'yinlari va guruhdagi muammolarni hal etish mashqlari bu borada samarali vositalar hisoblanadi.

Ijobiy xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash va muolajalar tizimi (PBIS - Positive Behavioral Interventions and Supports) inklyuziv ta'limdagi profilaktik ishlarning ilmiy asoslangan usuli sifatida keng tan olingan. PBIS tizimi kutilgan xulq-atvorlarni aniq belgilash, ularni o'rgatish, rag'batlantirish va munosib muolajalar orqali qo'llab-quvvatlashdan iborat. Psixolog PBIS tizimini maktab miqyosida joriy etish, monitoring qilish va takomillashtirishda bosh koordinator vazifasini bajaradi.

6.2. Bullying va diskriminatsiyaning oldini olish

Inklyuziv ta'lim muhitida MTE ga ega bolalar ko'proq bullyingga uchrash xavfiga duch keladi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, nogironligi bo'lgan bolalar tengdoshlari tomonidan tahqirlash, chetlab qo'yish va ijtimoiy izolyatsiyaga uchroq bo'ladilar. Bu holat bolaning psixologik salomatligi, akademik o'zlashtirishi va maktabga munosabatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bullyingning oldini olish inklyuziv ta'lim psixologik xizmatining zaruriy tarkibiy qismi hisoblanadi.

Bullyingning oldini olish dasturlari maktab miqyosida amalga oshirilishi va quyidagi komponentlarni o'z ichiga olishi kerak: barcha o'quvchilar uchun bullying haqida psixo-ta'lim; o'qituvchilar va xodimlar uchun trening; sinfda xilma-xillikni qabul qiluvchi muhitni yaratish; tengdoshlar vositachilik (peer mediation) dasturlari; va bullyingni erta aniqlash mexanizmlari. Psixolog bu dasturlarning barcha bosqichlarida faol ishtirok etadi va samaradorligini doimiy monitoring qiladi.

O'zbekiston sharoitida bullyingning oldini olish bo'yicha mahalliy kontekstga moslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Xalqaro tajribani milliy an'analar, ustoz-shogird munosabatlari madaniyati va mahalla tizimi bilan uyg'unlashtirgan holda samarali mahalliy modellar yaratish zamonaviy tadqiqot va amaliyotning asosiy vazifalaridan biridir.

7. ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR VA INKLYUZIV PSIXOLOGIK QOLLABQUVVATLASH

7.1. Raqamli vositalar va telepsixologiya

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Telepsixologiya - video aloqa orqali psixologik xizmatlar ko'rsatish - ayniqsa COVID-19 pandemiyasi davrida keng qo'llanildi va o'zining samaradorligini isbotladi.

Masofaviy konsultatsiyalar qishloq joylardagi yoki harakatlanish qiyinchiliklari bo'lgan bolalar va ularning oilalari uchun psixologik xizmatga kirishni osonlashtirdi.

Raqamli psixodiagnostik vositalar - kompyuter asosidagi baholash platformalari - inklyuziv ta'limdagi psixologik baholash jarayonini standartlashtirish, tezlashtirish va ma'lumotlarni tizimli saqlashda yordam beradi. Bundan tashqari, o'quvchilar kuzatuvini raqamli tizimlashtirish (digital progress monitoring) dinamik ma'lumotlarni olish va real vaqtda qaror qabul qilish imkonini beradi. O'zbekistonda bu soha hali rivojlanish bosqichida bo'lsa-da, istiqboli keng va dolzarb yo'nalish hisoblanadi.

Kognitiv va hissiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan ilovalar va dasturlar - masalan, Mindfulness va meditatsiya ilovalari, ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatuvchi simulyatsiyalar, kommunikatsiya qurilmalari (AAC - Augmentative and Alternative Communication) - inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning texnologik vositalarini tashkil etadi. AAC qurilmalari, ayniqsa, autizm spektri buzilishi, serebral falaj va og'ir nutq buzilishlari bo'lgan bolalar uchun kommunikatsiyani ta'minlashda hayotiy ahamiyatga ega.

7.2. Sun'iy intellekt va kelajak istiqbollari

Sun'iy intellekt texnologiyalari inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashga yangi imkoniyatlar ochmoqda. Mashinali o'rganish algoritmlari asosida yaratilgan tizimlar o'quvchilarning akademik va xulq-atvor ko'rsatkichlarini tahlil qilib, muammo rivojlanishini oldindan bashorat qilish va erta aralashuv choralarini tavsiya etish imkonini beradi. Bunday tizimlar psixologning diagnostik va monitoring ishlarini sezilarli darajada qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Robotlar va virtual reallik texnologiyalari ham inklyuziv ta'lim psixologiyasida qo'llanila boshlandi. Masalan, robot Kaspar autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalar bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlarni rivojlantirishda samarali yordamchi vosita sifatida tadqiq qilinmoqda. Virtual reallik esa fobiyalar, ijtimoiy tashvish va PTSD muolajalarida yangi imkoniyatlar ochmoqda. Bu texnologiyalar kelajakda inklyuziv ta'lim psixologik xizmatining ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda.

Shuni ta'kidlash muhimki, texnologiyalar - vosita bo'lib qolishi lozim, insonga xos psixologik aloqa va empat o'rnini bosa olmaydi. Psixolog va bola o'rtasidagi ishonchli munosabat - terapevtik aloqa - hali ham samarali psixologik qo'llab-quvvatlashning asosi bo'lib qoladi. Texnologiyalar bu asosni mustahkamlashga, kengaytirishga xizmat qilishi, ammo almashtirmasligi kerak.

8. O'ZBEKISTON TAJRIBASI VA MILLIY KONTEKST

8.1. Inklyuziv ta'lim psixologik xizmatining holati

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha muhim qadamlar qo'yildi. 2020-2025-yillarga mo'ljallangan «Inklyuziv ta'limni rivojlantirish» Davlat dasturi doirasida maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bolalar uchun inklyuziv ta'lim o'rinlari kengaytirildi, resurs markazlari tashkil etildi va psixolog-

pedagoglar uchun malaka oshirish dasturlari ishlab chiqildi. Bu o'zgarishlar sohaning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi.

Biroq, amaliyotdagi qator muammolar ham mavjud. Psixologlar bilan ta'minlanganlik darajasi hali ham yetarli emas - ko'p maktablarda bitta psixolog 500-800 o'quvchiga xizmat ko'rsatadi. Bu holat psixologning individual ishlash imkoniyatlarini jiddiy cheklaydi va profilaktik ishlarni amalga oshirishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, psixologlarning malaka darajasi, ayniqsa zamonaviy inklyuziv ta'lim psixologiyasi bo'yicha, yetarlicha yuqori emas.

O'zbekiston psixologlari Karimova V., G'oziyev E. va boshqalarning tadqiqotlari milliy kontekstda psixologik qo'llab-quvvatlash modellarini ishlab chiqishga muhim hissa qo'shdi. Ushbu tadqiqotchilar xalqaro metodlarni mahalliy madaniy kontekst, ustoz-shogird an'analari va oilaning ta'limdagi o'rni bilan uyg'unlashtirgan moslashtirilgan yondashuvlarni taklif qildi. Bu mahalliy ilmiy maktabning o'sishi inklyuziv ta'lim psixologiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

8.2. Milliy kontekstda muvaffaqiyatli amaliyotlar

O'zbekistonda bir qancha viloyat va shaharlarda inklyuziv ta'lim psixologik qo'llab-quvvatlashning muvaffaqiyatli namunalari shakllanmoqda. Toshkent shahrida faoliyat ko'rsatayotgan resurs markazlari ko'p mutaxassisli jamoalar - psixolog, defektolog, nutq terapevti va logoped - bilan hamkorlikda inklyuziv maktablardagi bolalarga keng qamrovli psixologik-pedagogik yordam ko'rsatadi. Bu markaz modeli boshqa viloyatlarda ham keng joriy etilishi uchun tavsiya etilmoqda.

Mahalla tizimi va oila institutining kuchli an'analari O'zbekistonda inklyuziv ta'lim psixologik qo'llab-quvvatlashida muhim resurs sifatida foydalanilishi lozim. Mahalla psixologik yordamni qabul qilishda vositachi va qo'llab-quvvatlovchi muhit bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu imkoniyatdan foydalangan holda tuzilgan hamjamiyat asosidagi qo'llab-quvvatlash modeli (community-based support) O'zbekiston sharoitida ayniqsa samarali bo'lishi kutilmoqda.

9. XULOSA VA TAVSIYALAR

Inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarni psixologik qo'llab-quvvatlash - bu murakkab, ko'p o'lchovli va doimiy takomillashuvni talab qiladigan tizimli jarayondir. Ushbu maqolada tahlil etilgan zamonaviy usullar va yondashuvlar - RTI modeli, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, o'yin va san'at terapiyasi, guruhli ishlash usullari, psixodiagnostika va monitoring, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik - birgalikda inklyuziv ta'limdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning to'liq tizimini tashkil etadi.

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarish mumkin: birinchidan, psixologik qo'llab-quvvatlash kompleks va tizimli xarakter kasb etmog'i lozim; ikkinchidan, har bir bolaning individual ehtiyojlari va kuchli tomonlari markaziy e'tiborga olinishi kerak; uchinchidan, oila, maktab va hamjamiyat o'rtasidagi hamkorlik ta'minlanmasa, hech qanday psixologik muolaja to'liq samarali bo'la

olmaydi; to'rtinchidan, zamonaviy texnologiyalar an'anaviy psixologik usullarni boyitishi va kengaytirishi mumkin, ammo insonga xos terapevtik aloqaning o'rnini bosa olmaydi.

O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ilgari surish mumkin: maktab psixologlari sonini me'yoriy talablar doirasiga keltirish; psixologlar uchun inklyuziv ta'lim psixologiyasi bo'yicha maxsus malaka oshirish dasturlarini joriy etish; ko'p mutaxassisli jamoalar va resurs markazlari tarmog'ini kengaytirish; mahalliy kontekstga moslashtirilgan psixologik qo'llab-quvvatlash modellarini ilmiy-amaliy asosda ishlab chiqish va ommalashtirish. Bu tavsiyalar amalga oshirilganda, O'zbekistonda inklyuziv ta'lim psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi xalqaro standartlar darajasiga yetishi uchun mustahkam asos yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy, L.S. (1983). Osnovy defektologii. Sobranie sochineniy. Tom 5. Moskva: Pedagogika.
2. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Harvard University Press.
3. Rogers, C. (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Houghton Mifflin.
4. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. W.H. Freeman and Company.
5. Seligman, M.E.P. (2011). Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. Free Press.
6. Karimova, V.M. (2014). Ijtimoiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi.
7. G'oziyev, E.G'. (2010). Psixologiya. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
8. UNESCO (1994). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO.
9. Friend, M., & Cook, L. (2017). Interactions: Collaboration Skills for School Professionals (8th ed.). Pearson.
10. Fuchs, D., & Fuchs, L.S. (2006). Introduction to Response to Intervention: What, why, and how valid is it? Reading Research Quarterly, 41(1), 93–99.
11. Zins, J.E., Weissberg, R.P., Wang, M.C., & Walberg, H.J. (Eds.). (2004). Building Academic Success on Social and Emotional Learning. Teachers College Press.
12. Axline, V. (1947). Play Therapy: The Inner Dynamics of Childhood. Houghton Mifflin.
13. Ayres, A.J. (1972). Sensory Integration and Learning Disorders. Western Psychological Services.

14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (2021). Inklyuziv ta‘lim to‘g‘risidagi Nizom. Toshkent.
15. Horner, R.H., Sugai, G., & Anderson, C.M. (2010). Examining the Evidence Base for School-Wide Positive Behavior Support. *Focus on Exceptional Children*, 42(8), 1–14.
16. Bodalev, A.A. (1982). *Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom*. Moskva: MGU.
17. Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). *Pygmalion in the Classroom*. Holt, Rinehart and Winston.
18. WHO (2001). *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. Geneva: World Health Organization.
19. Wechsler, D. (2014). *Wechsler Intelligence Scale for Children – Fifth Edition (WISC-V)*. Pearson.
20. Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(5), 581–586.
21. Орифбоева Д. Д. ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ // Форум молодых ученых. 2017. №6 (10). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/optimizatsiya-uchebno-poznavatel'nogo-protsessa-v-sredney-shkole> (дата обращения: 06.05.2026).
22. Д. Д. Орифбоева, М. М. Адашалиева ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ // «Ёш олимлар ахборотномаси» – «Вестник молодых ученых». 2025. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-vnedreniya-i-razvitiya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-stranah-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 06.05.2026).
23. Oriboeva, D. D. va Rafiqova, RA (2024). O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta‘limni amalga oshirishning xususiyatlari. *Fan va ta‘lim*, 5(6), 290-293.
24. Rustamova, S. S. Q. (2025). Dilafruz Oribboyeva Ta‘limda gender stereotiplari va ularni yengish usullari. *Science and Education*, 12.
25. Oribboyeva, D. D. (2024). Ziyeda Botirova Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish xususiyatlarining rivojlanishi. *Science and Education*, 3.
26. Дилафрўз Дадамирзаевна Орифбоева, Рената Анатольевна Рафикова Особенности внедрения инклюзивного образования в Республике Узбекистан // *Science and Education*. 2024. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vnedreniya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-respublike-uzbekistan> (дата обращения: 06.05.2026).
27. Shuhratjon Shukurjon O‘g‘li Yoqubjanov, Dilafruz Oribboyeva Temperament va xarakter shakllanishida ijtimoiy omillarning roli // *Science and Education*. 2025.

№12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/temperament-va-xarakter-shakllanishida-ijtimoiy-omillarning-rol-i> (дата обращения: 06.05.2026).

28. Mohigul Mamanazar Qizi Haydarova, D.D.Oribboyeva O'smirlar psixologiyasi // Science and Education. 2025. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlar-psixologiyasi> (дата обращения: 06.05.2026).

29. Д. Д. Ориббоева, Н. Б. Каримова Психологик тадқиқотларда буллинг муммосининг гендер тахлили // Science and Education. 2025. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologik-tad-i-otlarda-bulling-mummosining-gender-tahlili> (дата обращения: 06.05.2026).

30. Kurbanova, Z. B. Oribboyeva DD Mehnat va muhandislik psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Namangan-"Usmon Nosir mediya"-2022.220 b.

31. Oribboyeva, D. D. (2020). Social competence as an integral part of the teacher's professional maturity. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(11), 347353.

32. Dilafruz Dadamirzayevna Oribboyeva, Dilshoda Ikromova Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasining o'ziga xosligi, aqli zaiflik turlari // Science and Education. 2024. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aqliy-rivojlanishida-nuqsoni-bo-lgan-bolalar-psixologiyasining-o-ziga-xosligi-aqli-zaiflik-turlari> (дата обращения: 18.05.2026).

33. Oribboyeva, D. (2024). BULLING O'SMIRLARDA DOLZARB MUAMMO SIFATIDA. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, 1 (12), 115-117.

34. Ortiqova, S. R. Q., & Oribboyeva, D. Z. D. (2025). Raqamli muhitda tarbiya: imkoniyatlari va xatarlar. Science and Education, 6(12), 673-677.